

Mühazirə №5

Mövzu:Cümlənin baş üzvləri:mübtədə və xəbər.

Plan:

- 5.1.Mübtədə və onun quruluşu;
- 5.2.Mübtədanın ifadə vasitələri;
- 5.3.Xəbərin xarakterik cəhətləri;
- 5.4.Xəbərin dildə ifadə üsulları;
- 5.5.Xəbərin quruluşu;
- 5.6.Xəbərin ifadə vasitələri.

5.1.Mübtədə və onun quruluşu

Cüttərkiibli cümlənin baş üzvlərindən biri mübtədədir.Mübtədə ərəb mənşəli söz olub, "ibtida,baş,başlanğıc" mənasındadır.

1.Mübtədə baş üzvdür;2.Mübtədə cümlənin ən müstəqil üzvüdür və heç bir üzvdən asılı deyil;3.Mübtədanın əlamət və xüsusiyyətləri geniş mənada xəbər vasitəsi ilə izah edilir;4.Mübtədə bir qayda olaraq adlıq halda olur;5.Mübtədə ən çox isim və əvəzliklə ifadə olunur;6.Mübtədə hallana bilən başqa söz və birləşmələrlə də ifadə oluna bilər;7.Mübtədə adətən kim? nə? hara? (kimlər? nələr?) suallarına cavab verir.

Mübtədə quruluşca sadə və mürəkkəb olur.Sadə mübtədə bir leksik vahidlə,yəni sadə,düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə olunur.Məsələn:*Təbiət* bu qızı qərribə yaratmışdır.(M.İ);*Traktorçu* traktoru işə saldı.(M.İ);*Nənəqız* ağır-ağır ayağa durdu.(M.İ).

Mürəkkəb mübtədə söz birləşmələri ilə (II,III növ təyini söz birləşmələri)feili sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunur.Məsələn:*Dəniz nəriltisi,su şırıltısı,Yarpaq pıçiltısı,yel viyiltısı*,Onun qulağında ana axtaran Körpə balasının hıçqırtısıydı (B.V);Mənim ürəyim intiqam təzyiqilə daşlardan daha bərk olubdur.(C.C);Şəhərlərə qonaq düşmək qaralara qadağandır.(S.V)

5.2.Mübtədanın ifadə vasitələri

Mübtədanın ifadə imkanları genişdir.İsim,sifət,say,əvəzlik,feili sifət,məsdər,bəzən zərflər,feili sifət və məsdər tərkibləri,II,III növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər.Mübtədanın ən mühüm ifadə vasitələrindən biri isimdir.Sadə,düzəltmə,mürəkkəb,

ümumi,xüsusi,konkret,mücərrəd,tək,cəm və toplu isimlər mübtədə rolunda işləyə bilər.Məsələn:*Qədir* güman elədi ki,*kişi* musiqinin havasına oynayır...(M.C);*Bu meşələr*,*bu dağlar*,*Bu qayalar*,*bulaqlar* Arxamda məğrur duran Şanlı ordumdur mənim.(H.O)

Mübtədə isimləşmiş sifətlə də ifadə olunur.Məsələn:*Cavanlar* özlərini qocalara göstəribdaha cəld işləyirlər.(M.İ)

Sayın mübtədə vəzifəsində işlənməsi: *Bəs 12-ci hardadır?* (S.V);*Yüz nədir,min nədir*,*neçə min yaşar*,*İnsana versələr istədiyini*.(B.V)

Əvəzlilər də mübtədə vəzifəsində işlənir.Məsələn: *O dedi*,*bu dandı*,*bu dedi*,*o rədd elədi*.(M.C);*Amma heç kəs gözünü atdan çəkmədi*.(İ.Ş);*Hamısı* toplandı,məclis düzəldi. (B.V);*Mən özüm soruşdum*; *Kim* başını qoymamış o mehriban dizinə? (S.V)

Feili sifət isimləşərək mübtədə vəzifəsində çıxış edir:*Ölsün inanmayanlar*.(S.V)

Məsdərin ismə məxsus xüsusiyyəti olduğu üçün mübtədə vəzifəsində daha çox işlənir.Məsələn:*Yaşamaq* yanmaqdır,*yanasan* gərək.(B.V);*Tapmaq* çətin olur,*itirmək* asan.(B.V)

Bəzən zərflər də cümlə üzvü kimi mübtədə vəzifəsində ola bilər.Məsələn:*Oralar* çəmənlik,*buralar* daşlıqdır.(C.C)

Feili sifət və məsdər tərkibləri də cümlədə mübtədə ola bilər.Məsələn:*İmperator* *həzrətlərini məmnun etmək* mənim üçün şərəfdir.(İ.Ə);*Ocaq ətrafında yığışanlar* buradan aydın görünürdü.(İ.Ş)

Mübtədanın ən mühüm ifadə vasitələrindən biri də II,III növ təyini söz birləşmələridir.Məsələn:*Toy sahibi* qonağın kürəyinə döydü.(M.C);*Ağaməcidin anası* Baharın qolundan bərk-bərk yapışdı.(M.C)

5.3.Xəbərin xarakterik cəhətləri

Xəbər cümlənin baş üzvlərindən biridir.Xəbər mübtədəyə aid iş,hal,hərəkət və hökm bildirir.Xəbər cümlənin müstəqil üzvlərindən biri olub,yalnız mübtədədən asılıdır.Onunla şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmalı olur.Məsələn:*Bülbül* yaralı bir qəlb kimi çırpınaraq *oxuyur*.(İ.Ə);*Siz cavansınız*,*siz yaşamalısınız*.

Xəbər cümlənin elə baş üzvüdür ki,həm cümlədə,həm də təklikdə bütöv bir fikir ifadə edə bilər.Xəbərlər həm şəxs sonluğu ilə,həm şəxs sonluqsuz cümlə ola bilər. Məsələn: *yaz*,*oxumalıyam* və s.

5.4.Xəbərin dildə ifadə üsulları

Xəbərin dildə iki cür ifadə üsulu vardır:

1.Xəbərin morfoloji üsulla ifadəsi;2.Xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi.

Xəbərin morfoloji yolla ifadəsi onun xəbərlilik və şəxs şəkilçiləri ilə formalaşmasıdır. Məsələn: Biz həm oxuyacağıq,həm də işləyəcəyik.Başqa cür hərəkət etməyi bacarmıram. (M.İ)

Xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi onun xəbərlilik və şəxs şəkilçisi olmadan formalaşmasıdır.Bu cür hala daha çox atalar sözü və məsəllərdə,aforizmlərdə,xəbəri əmr şəklinin II şəxsin təkində ifadə olunan cümlələrdə,*var,yox* və s. tipli sözlərlə ifadə olunan cümlələrdə rast gəlirik.Məsələn:Almanı *soy ye*,armudu *say ye*.İş *işləyənin*,aş *yeyənin*. Dünyanın sirri *var*,sözü *var* sizdə.

5.5.Xəbərin quruluşu

Xəbər quruluşca sadə və mürəkkəb olur.Sadə xəbər bir leksik vahidlə,yəni sadə,düzəltmə,mürəkkəb sözlə ifadə olunur.Məsələn:Sağ dəstinlə ağ kağıza yaz qara.(A.Ə);Ayrılırıq gəmidən səbrimiz daşa-daşa.(Qabil);Şəfəq salır zülmətə.(Qabil)

Mürəkkəb xəbər söz birləşməsi ilə,yəni II,III növ təyini söz birləşmələri,feili sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunur.Məsələn:Onun anası Xədicəbanu yer üzündəki *arvadların ən xoşbəxtidir*.Bu gün *zəfər günüdür*.O,*sözün düzünü deyəndir*.Ən böyük borcumuz *vətənə xidmət etməkdir*.

5.5.Xəbərin ifadə vasitələri

Xəbər nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadəsinə görə iki yerə ayrılır:

1.İsmi xəbərlər;2.Feili xəbərlər.

1.İsmi xəbər isim,sifət,say,əvəzlik,feili sifət,məsdər,bəzən zərflər,II və III növ təyini söz birləşməsi,feili sifət və məsdər tərkibi ilə ifadə olunan xəbərlərdir.

Hər cür quruluş və mənə növünə malik isimlər xəbər vəzifəsində işlənir.Məsələn: Yaltaqlıq pis *sifətdir*.(Qabil);Bu at *Bəxtiyarındır*.(C.C);Təbriz indi artıq *onun deyildir*.

Sifətlər geniş mənada cümlənin ismi xəbəri olur:Külək əssə də,istidən nəfəs almaq çətin idi.(C.B);Soruşsalar,deyərsən ki,yaxşıyam.(Qabil)

Sayıların cümlədə ismi xəbər vəzifəsində çıxış etməsi:Bu hələ 12-ci idi.(M.İ); Qəzəbim,ikrahım,nifrətim çoxdur.(Qabil)

Əvəzlilərin bütün mənə növləri cümlənin xəbəri olur.Məsələn:Dəniz *mənim*,hava *mənim*,torpaq *mənim*,göy *mənimdir*.(S.V);*Beləydi* qayda bizdə.(S.V);*Kimindir* bu tabut,kimindir bu ölən.

Məsdərlər də cümlədə fəal şəkildə xəbər kimi işlənir.Məsələn:Onların arzusu bu möhtəşəm sarayı *görmək idi*.Deyəsən sənin fikrin Bakını bura *köçürməkdir*.

Feili sifət,feili sifət tərkibləri cümlənin xəbəri ola bilir.Məsələn:Bu hələ *sən deyən deyildir*;Bu kişi *bayaq gördüyümüzdür*;Onların bir qismi *kənddən təzədən gələnlər idi*.(M.İ)

Başlıca olaraq zaman və yer zərfləri xəbər vəzifəsində işlənir.Məsələn:Artıq *gec idi*.Deyəsən cavanlar *burdadır*.

Var,yox,deyil,lazım,gərək,mümkün,bəs sözləri də cümlənin müstəqil xəbəri kimi çıxış edir.Məsələn:Oğluma da mənim gümanım *var*.(N.N);Bu gündən mənim Rzaqulu adlı oğlum *yoxdur*...(N.N);Bunlar hələ bizə *bəsdir*.

II,III növ təyini söz birləşmələri də cümlənin xəbəri rolunda çıxış edir.Məsələn:Balaca armudu stəkan *qonağın qabağında idi*;Xurma *ərəblərin həyat ağacıdır*.

2.*Feili xəbər* feilin təsriflənən formaları:əmr,xəbər,arzu,vacib,lazım və şərt formaları, qrammatik məna növləri və s.ilə ifadə olunur.Feilin ilk beş forması müstəqil feili xəbər,şərt forması isə cümlənin asılı xəbəri olur.

Feilin əmr formasında olan xəbər:Ay camaat,*yol verin!* (İ.Ə);Gərək bıçağını çıxarıb bağban *Kəssin* o budağı,*tullasın* yerə.(Qabil)

Feilin xəbər formasında olan xəbər:Sərxanla onların arasında heç bir düşmənçilik və ayrılıq *görmürdü*.(N.N)

Feilin arzu formasında olan xəbər:Gərək bu gün onun gözləri dünyanın işığına *həsrət qala*.(N.N)

Feilin vacib formasında olan xəbər:Biz də o sıralarda *olmalıyıq*.

Feilin şərt formasında olan asılı xəbər:Bir addım geri *çəkilsəm*,anamın südü mənə haram olsun.

Feilin qrammatik məna növlərinin xəbər olması:Məlum növ:Meşələr uc-uca calanıb gedir,Astara yolları *uzanıb gedir*.(Qabil);İcbar növ:Ana oğluna məktub *yazdırdı*;Qayıdış növ:Həyət bacalarda ocaq *tüstülənir*,mallar haylanıb Kürə *tökülür*,qız-gəlinlər suya enirdilər.(İ.Ş)

Feili xəbərlər feili frazeoloji vahidlərlə də ifadə olunur:Xəlifə onun dediklərinə *məhəl qoymadı*.

Ədəbiyyat

- 1.B.Xəlilov.Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis).Bakı,"Adiloğlu",2017
- 2.Ə.Abdullayev,Y.Seyidov,A.Həsənov.Müasir Azərbaycan dili.IV h.,Sintaksis. Bakı,"Şərq-Qərb",2007
- 3.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı,"Elm və Təhsil",2010
- 4.N.Abdullayeva.Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi.Bakı,ADPU-nun nəşri,1999